

The Feasibility Study of Creating a Cluster of Olive Processing Businesses in Kermanshah Province

Hossein Heidari^{1✉} | Abdolhamid Papzan² | Alireza Darban Astane³

1. Corresponding Author, Department of Agricultural Extension and Education, Razi University, Kermanshah, Iran. Email: hosseynhaidary65@yahoo.com
2. Department of Agricultural Extension and Education, Razi University, Kermanshah, Iran. Email: papzanabdolhamid89@gmail.com
3. Department of Geography and Rural Planning, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: astaneali@ut.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 24. 12. 2022
Revised: 14. 02. 2023
Accepted: 14. 02. 2023

Keywords:
Business Cluster,
Value Chain,
Business Development,
Rural Development,
Olive.

Climatic diversity, soil and water richness, the land potential for growing horticultural products, and the economic value of horticultural products have turned Kermanshah province into one of the areas prone to producing horticultural products. The cultivation and processing of olives in the hot regions of the province is not an exception. In this regard, the identification and development of agricultural clusters (orchards) are one of the solutions adopted in developed countries for agricultural development. The purpose of this research was to study the feasibility of a cluster of olive processing businesses in Kermanshah province. The research was based on a mixed-methods Design (sequential-explanatory) that used a survey method, a document study, and a few case studies. The research population was composed of gardening and processing experts in the Agriculture Jihad Organization, experts of industrial township companies, processors of garden products, and gardeners who were sampled by the snowball technique. The sampling continued until theoretical saturation. The research investigated the feasibility of creating an olive processing cluster in the study site by considering the characteristics of the cluster feasibility study, including geographic focus, cooperation and competition between businesses, and shared advantages and challenges. The results showed that the geographical concentration of olive processing was in Dallaho County. Also, the results revealed that the olive processing businesses had competition and cooperation with each other and had common challenges and advantages. The results can be used by the Industrial Township Company Office and the Ministry of Agriculture.

Cite this article: Heidari, H., papzan, A., & Darban Astane, A. R. (2023). The Feasibility Study of Creating a Cluster of Olive Processing Businesses in Kermanshah Province. *Journal of Entrepreneurship Research*, 1 (2), 43-56.

DOI: [10.22034/JER.2023.1983409.1018](https://doi.org/10.22034/JER.2023.1983409.1018)

© The Author(s).

Publisher: Ilam University Press.

امکان‌سنجی ایجاد خوشه کسب‌وکارهای فراوری زیتون در استان کرمانشاه

حسین حیدری^۱ | عبدالحمید پاپزن^۲ | علیرضا دربان آستانه^۳

۱. نویسنده مسئول، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه Hosseynhaidary65@yahoo.com

۲. گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: papzanabdollahamid89@gmail.com

۳. گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: astaneali@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

تنوع اقلیمی و غنی بودن خاک و آب، قابلیت زمین برای کشت محصولات باغی و اقتصادی بودن تولیدات باغی، استان کرمانشاه را به یکی از مناطق مستعد تولید محصولات باغی تبدیل کرده است که کشت و فراوری زیتون در مناطق گرمسیری استان نیز از این قاعده مستثنی نیست. در این راستا، شناسایی و توسعه خوشه‌های کشاورزی (باغی) یکی از راهکارهایی است که در کشورهای پیشرفته، برای توسعه کشاورزی اتخاذ می‌کنند. هدف از این تحقیق، امکان‌سنجی ایجاد خوشه کسب‌وکارهای فراوری زیتون در استان کرمانشاه بود. طرح تحقیق حاضر، از نوع آمیخته (متوالی - تبیینی) بود که با بهره‌گیری از روش‌های تحقیق بررسی اسنادی و مطالعه چند موردی انجام شد. جامعه مورد مطالعه شامل کارشناسان باغبانی و صنایع تبدیلی سازمان جهاد کشاورزی، کارشناسان شرکت شهرک‌های صنعتی، باغداران و مالکان فراوری زیتون بودند که با استفاده از تکنیک گلوله‌برفی انتخاب شدند. انتخاب نمونه‌ها تا زمان رسیدن به اشباع داده ادامه یافت. این پژوهش، با مبنا قراردادن مشخصه‌های امکان‌سنجی خوشه، یعنی تمرکز جغرافیایی، همکاری و رقابت بین کسب‌وکارها، مزیت و چالش‌های مشترک، به امکان‌سنجی خوشه فراوری زیتون در استان کرمانشاه پرداخت. نتایج پژوهش نشان داد که تمرکز جغرافیایی فراوری زیتون در شهرستان دالاهو بود. همچنین، نتایج گویای آن بود که کسب‌وکارهای تولید و فراوری زیتون با همدیگر همکاری و رقابت داشتند و دارای مزیت و چالش‌های مشترکی بودند. نتایج این پژوهش می‌تواند مورد استفاده اداره شرکت شهرک‌های صنعتی و سازمان جهاد کشاورزی استان کرمانشاه قرار گیرد.

نوع مقاله:

مقاله علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۵

کلیدواژه‌ها:

خوشه کسب‌وکار،
زنجیره ارزش،
توسعه کسب‌وکار،
توسعه روستایی،
زیتون.

استناد: حیدری، حسین، پاپزن، عبدالحمید. و دربان آستانه، علیرضا. (۱۴۰۱). امکان‌سنجی ایجاد خوشه کسب‌وکارهای فراوری زیتون در استان کرمانشاه. *مجله پژوهش‌های کارآفرینی*، ۱ (۲)، ۴۳-۵۶.

DOI: [10.22034/JER.2023.1983409.1018](https://doi.org/10.22034/JER.2023.1983409.1018)

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه ایلام.

مقدمه

توسعه کشاورزی فرایندی پیچیده است که به‌عنوان سیاستی بنیادین در اغلب کشورهای دنیا موردنظر بوده است و زمینه‌ساز توسعه ملی قلمداد می‌شود (مرادی و همکاران، ۱۳۹۴). به‌طور کلی، تجدید ساختار بخش کشاورزی، در نتیجه تغییر سیاست‌های ملی و بین‌المللی، تقاضا برای فعالیت‌های کارآفرینانه در بین کشاورزان در بیشتر مناطق جهان را افزایش داده است (شریف‌زاده و همکاران، ۱۳۸۸). به‌موازات رشد بخش کشاورزی، توسعه صنایع وابسته به کشاورزی، امری بسیار مهم و ضروری است. صنایع وابسته به کشاورزی، صناعی است که ارتباطات مستقیم و غیر مستقیمی با بخش کشاورزی دارد و تحت عنوان صنایع تکمیلی و تبدیلی بخش کشاورزی شناخته شده است (بانویی و ویسی، ۱۳۹۳). اهمیت صنایع مذکور تا جایی است که حتی در کشورهای درحال توسعه نیز، ۲۰ تا ۳۵ درصد تولید ناخالص داخلی را از آن خودساخته است (Wilkinson & Rocha, 2008). اکثر این صنایع، به‌صورت کارگاه‌های خرد و کوچک روستایی و کسب‌وکارهای خانگی فعالیت می‌کنند. در این راستا، بخش باغبانی به‌عنوان یکی از زیرمجموعه‌های کشاورزی، به دلیل تولید محصولات باارزش غذایی بالا و ارزآوری، از بخش‌های مهم کشاورزی کشور به شمار می‌آید (مرادی و همکاران، ۱۳۹۴).

تنوع اقلیمی و غنی‌بودن خاک و آب در استان کرمانشاه و اقتصادی‌بودن تولیدات باغی، استان کرمانشاه را به یکی از مناطق مستعد تولید محصولات باغی به‌ویژه انواع میوه و صنایع وابسته به آن تبدیل کرده است. با استناد به آمار سال ۱۴۰۰، میزان تولید انواع محصولات باغی استان کرمانشاه برابر با ۱۰۱۴۶۴ تن است که از این مقدار، حدود ۱۳۷۸ تن تولید زیتون است (آمارنامه محصولات باغی، ۱۴۰۰). زیتون یک گیاه نیمه‌گرمسیری و سازگار با شرایط آب‌وهوایی مدیترانه‌ای است. بر اساس آمارنامه وزارت جهاد کشاورزی، تا قبل از سال ۱۳۷۲ بیش‌ترین باغ‌های زیتون در استان‌های گیلان (رودبار، منجیل و لوشان)، قزوین (طارم علیا) و زنجان (طارم سفلی) با سطح زیر کشت حدود ۴۴۰۰ هکتار متمرکز بوده است. از سال ۱۳۷۲ با توجه به اقدامات وزارت جهاد کشاورزی، طرح توسعه زیتون در کشور به‌عنوان یک طرح ملی مطرح گردید. براین‌اساس، توسعه کشت زیتون، مورد اهتمام مسئولین قرار گرفت. در نتیجه این اقدامات، باغ‌های زیتون در ۲۶ استان کشور احداث شد و توسعه پیدا کرد که یکی از این نواحی، مناطق گرمسیری استان کرمانشاه (دالاهو، سرپل ذهاب و بخشی از شهرستان‌های ثلاث باباجانی و گیلان‌غرب) بود. در حال حاضر استان کرمانشاه به‌عنوان دهمین استان کشور در سطح زیر کشت تولید زیتون است (احمدی و همکاران، ۱۴۰۰). فراوری زیتون در قالب بسته‌بندی، روغن زیتون، شوریجات و ترشیجات که در حال حاضر انجام می‌شود، منجر به ارزش‌افزوده بیش‌تر محصول شده است. با توجه به این‌که، اکثر این صنایع به‌صورت کارگاه‌های خرد و کوچک روستایی و کسب‌وکارهای خانگی فعالیت می‌کنند، از لحاظ مختلف مثل؛ بازاریابی محصولات و در اختیار داشتن فناوری و اطلاعات، قابلیت رقابت با صنایع بزرگ شهری را ندارند (سفیدبری و همکاران، ۱۳۹۱)؛ لذا این کسب‌وکارهای خرد و کوچک باید بتوانند در کنار همدیگر، با یکدیگر همکاری و رقابت کنند و در قالب خوشه با هم فعالیت کنند.

خوشه کسب‌وکار، به مجموعه‌ای فعال در یک حوزه از کسب‌وکار گفته می‌شود که در یک منطقه جغرافیایی متمرکز شده، امکان همکاری در تکمیل فعالیت‌های یکدیگر را داشته و از چالش‌ها و فرصت‌های مشترک برخوردار باشند (سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران، ۱۴۰۰؛ Musso & Francioni, 2015). حضور در خوشه‌ها، مزیت‌های بسیاری برای واحدهای کسب‌وکار به وجود می‌آورد. برخی از این مزیت‌ها شامل؛ افزایش بهره‌وری بنگاه‌ها، تخصصی‌شدن کسب‌وکارها، کاهش هزینه‌ها، دستیابی به منابع و منافع مشترک، دسترسی به بازار و اطلاعات مشترک است (Hoffman et al., 2014; Parausic et al., 2013). مزایای خلق شده در نتیجه تعاملات و همکاری کسب‌وکارهای خوشه و زیرساخت‌های فراهم شده، برای کسب‌وکارهای فعال در خوشه است (پاپ زن و دل‌انگیزان، ۱۳۸۷؛ Jin et al., 2012). در این راستا، شناسایی خوشه‌های کسب‌وکار، به‌عنوان نخستین گام در امر اجرایی نمودن سیاست‌های توسعه خوشه‌ای به شمار رفته و از این‌ور می‌تواند سنگ بنای برنامه‌های

توسعه‌ای محسوب شود (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۴). نظر به اهمیت موضوع، در بند ۴ ماده ۲۷ برنامه ششم توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران نیز بر اهمیت خوشه‌های کسب‌وکار تأکید شده است. برای این منظور، مطالعات مختلفی در زمینه شناسایی و توسعه خوشه‌های کسب‌وکار در صنایع مختلف و با اهداف مختلف در ایران انجام شده است (ضرغام و امینی، ۱۳۹۰؛ داداش‌پور و همکاران، ۱۳۹۲؛ روانستان، ۱۳۹۱؛ کرد و خاشی، ۱۳۹۳؛ امینی و همکاران، ۱۳۹۰)؛ با این حال، علی‌رغم اهمیت شناسایی و توسعه خوشه‌های کسب‌وکار کشاورزی (باغی)، تاکنون پژوهش منظم و جامعی در این زمینه انجام نشده است؛ بنابراین، هدف از انجام این پژوهش، امکان‌سنجی ایجاد خوشه کسب‌وکارهای فراوری زیتون در استان کرمانشاه بود.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

صنایع کوچک به‌عنوان راهبردی جدید در توسعه منطقه‌ای و محلی، می‌تواند در راستای دستیابی به کاهش میزان و شدت فقر و بیکاری، ایجاد تنوع شغلی در اقتصاد روستایی، اشتغال‌زایی، جلوگیری از مهاجرت روستاییان، تعدیل شکاف موجود بین درآمد خانوارهای روستایی و شهری، جذب نیروی کار مازاد در بخش کشاورزی، گسترش آموزش، ارتقای سطح مهارت‌ها، افزایش تولیدات روستایی، بهره‌وری، ایجاد فرصت‌های شغلی، تأمین نیازهای اساسی و ایجاد پیوند با دیگر بخش‌های اقتصادی نقش مهمی در فرایند توسعه پایدار روستایی ایفا کند (وصال و همکاران، ۱۳۹۶). از این رو، صنایع روستایی بیش از دیگر صنایع، به‌خصوص صنایع بزرگ اشتغال‌زا هستند؛ زیرا این گروه از صنایع سریع‌تر از صنایع بزرگ ایجاد اشتغال می‌کنند (کوپاهی و دربان آستانه، ۱۳۸۱). در این راستا، صنایع تبدیلی و تکمیلی یکی از زیرمجموعه‌های بسیار مهم صنایع روستایی به شمار می‌روند که ارتباط مستقیم و غیرمستقیمی با بخش کشاورزی دارد و تحت عنوان صنایع تکمیلی و تبدیلی بخش کشاورزی شناخته شده است (بانویی و ویسی، ۱۳۹۳). صنایع تکمیلی به صناعی گفته می‌شود که با انجام تغییرات فیزیکی و شیمیایی بر روی مواد اولیه با منشأ نباتی و حیوانی نسبت به عمل‌آوری و فراوری، درجه‌بندی، بسته‌بندی، نگهداری و نیز بازار رسانی و توزیع فرآورده‌های حاصله اقدام می‌نماید. صنایع تبدیلی به آن گروه از صناعی گفته می‌شود که در آن‌ها یک فرآورده کشاورزی برای بهتر مصرف‌شدن، عرضه مناسب‌تر و افزایش ارزش اقتصادی به شکل دیگری تبدیل شود، به‌نحوی که ماهیت محصول جدید با ماهیت ماده اولیه، یکسان ولی محصول نهایی یک ماده جدید نسبت به ماده اولیه باشد (بانویی و ویسی، ۱۳۹۳). عمده‌ترین مشکلات صنایع کوچک تبدیلی و تکمیلی محصولات کشاورزی، نبود بازار، عدم در اختیار داشتن اطلاعات مناسب، عدم تأمین مالی و موانع قانونی است. در این راستا، از جمله مزایای فعالیت کسب‌وکارها در قالب خوشه عبارت‌اند از: جذب سرمایه و اعتبار مالی از دولت، بازاریابی بهتر محصول تولیدی، همکاری بین کسب‌وکارها و بالارفتن اطلاعات و دانش کسب‌وکارها، افزایش بهره‌وری، برندسازی محصول تولیدی، دسترسی به تکنولوژی مناسب، پایین آمدن هزینه‌ها، جذب گردشگر به منطقه، اشتغال‌زایی و توسعه روستایی می‌شود (سفیدبری و همکاران، ۱۳۹۱؛ Sharma & Anupam, 2014). خوشه به تمرکز بنگاه‌هایی گفته می‌شود که به‌وسیله هم‌جواری جغرافیایی و وابستگی متقابل و حجم بالای اشتغال، قادر به هم‌افزایی هستند (سرحدی و رحمانی، ۱۳۸۹)؛ بنابراین، خوشه بخشی نیست که در کل یک کشور یا استان پخش و گسترده شده باشد، یا یک پارک صنعتی یا یک ناحیه صنعتی که محصولات مختلفی در آن تولید می‌شود، خوشه نمی‌باشد. همچنین، یک گروه کوچک از بنگاه‌ها که مجموعاً درگیر چند کسب‌وکار هستند، خوشه نمی‌باشند. یک تعاونی نیز که همکاری میان چندین واحد و بنگاه را بر اساس یک قاعده، قانون یا طرح مورد قبول عموم هدایت می‌کند، یک خوشه نیست. افزون بر این، یک گروه از روستاها، شهرها یا شهرستان‌هایی که در آن‌ها تعدادی بنگاه وجود دارد که انواع مختلفی از محصولات را تولید می‌کنند، خوشه به شمار نمی‌آید (رادفر، ۱۳۹۲). همچنین، از نگاه پژوهشگران، خوشه با شبکه متفاوت است. در این راستا، تفاوت خوشه و شبکه در جدول ۱، ارائه شده است (رادفر، ۱۳۹۲).

جدول ۱. تفاوت بین خوشه و شبکه

خوشه‌ها	شبکه‌ها
مقیاس بزرگ و همکاری بین بنگاه‌های کوچک	مقیاس کوچک، بین شرکتی با همکاری با بنگاه‌های بزرگ
وجود هم‌مکانی	عدم وجود هم‌مکانی
عضویت آزاد	عضویت محدود
برهم‌کنش (تعامل) غیررسمی	تعامل رسمی
ارتباطات داده و ستانده	همبستگی داخلی
عمدتاً روابط مبادله‌ای	اهداف مورد توافق

از جدول بالا، در می‌یابیم که مفهوم خوشه، متفاوت از مفهوم شبکه است و نباید این دو را با یکدیگر یکسان دانست؛ چراکه هرکدام ویژگی‌ها و کارکردهای خاص خودشان را دارند. در واقع، تشکیل شبکه، از عناصر اساسی ایجاد خوشه به شمار می‌رود. شبکه می‌تواند بر اساس ملاحظات کلان و اولیه اعضای خوشه که به‌عنوان نقاط محرک یاد می‌شوند، تشکیل شود. شبکه را می‌توان بهترین وسیله برای تقویت روابط و همکاری‌های تجاری و ایجاد اطمینان متقابل میان بنگاه‌های درون خوشه و سهام‌داران در نظر گرفت.

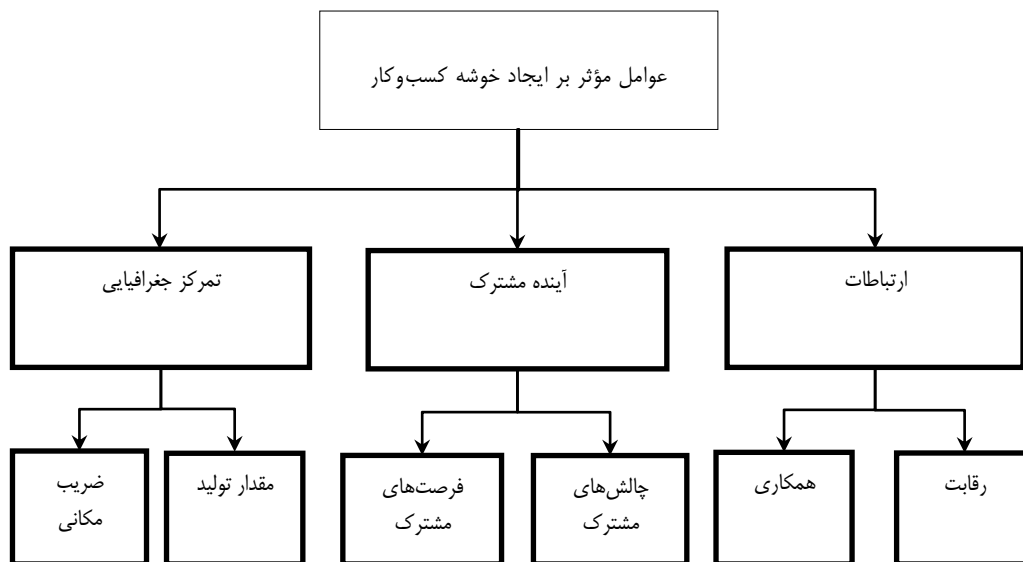
خوشه کسب‌وکار ساخته دست بشر نیست؛ یعنی همانند روستایی است که با طراحی اولیه کسی ایجاد نمی‌شود، بلکه بر اساس مزیت‌هایی که در یک منطقه وجود دارد، به طور خودبه‌خود و به تدریج شکل می‌گیرد. با این پیش‌فرض، می‌توان نتیجه گرفت که شکل‌گیری خوشه در هر منطقه، بیانگر وجود مزیت‌هایی مثل دسترسی به مواد اولیه، وجود نیروی کار متخصص یا ماهر، دسترسی به بازار مصرف، وجود زیرساخت‌های مناسب و غیره است. وجود این مزیت‌ها در منطقه باعث شکل‌گیری خوشه‌ای می‌شود که در گذر تاریخ قابلیت عرضه محصول یا خدمت را به طور بهینه داشته باشد. بدین ترتیب، شکل‌گیری و ادامه حیات خوشه در یک منطقه خاص و پایداری آن در مقابل نوسانات اقتصادی، اجتماعی و صنعتی محیط می‌تواند مبین وجود مزیت نسبی باشد. نکته مهم آن است که اغلب خوشه‌های کسب‌وکار به دلیل مواجهه با بازارهای محلی و ملی و عدم آشنایی با بازارهای بزرگ‌تر از یک سو و فقدان سطح مناسبی از سرمایه اجتماعی از طرف دیگر، دارای قابلیت کافی برای بهره‌مندی از همه پتانسیل‌های خود نیستند؛ بنابراین، در صورتی که قابلیت‌های خوشه‌ها مبتنی بر هنجارهای خودشان و در ارتباط با محیط بازار بزرگ‌تر ملی و جهانی شکوفا شوند، می‌توان انتظار داشت، منطقه‌ای که در آن مستقر هستند، نیز از رونق اقتصادی - اجتماعی برخوردار گردد. این امر، پایه و اساس توسعه اقتصادی مبتنی بر خوشه‌های کسب‌وکار^۱ است که اخیراً در تعدادی از کشورهای موفق دنیا به‌کار گرفته شده است (منصوری و عزیز محمدلو، ۱۳۸۸).

فواید خوشه‌های کسب‌وکارهای کشاورزی، پژوهشگران را بر آن داشته که در مورد شناسایی آن‌ها مطالعاتی را برنامه‌ریزی و هدایت کنند، اما باتوجه به تازگی مبحث خوشه کسب‌وکار کشاورزی، در ایران تحقیقات گسترده‌ای در این زمینه صورت نگرفته و بیش‌تر مطالعات انجام شده به‌صورت پراکنده در دیگر بخش‌ها از جمله بخش صنعت و گردشگری است. در جدول ۲، خلاصه‌ای از برخی مطالعات انجام شده در داخل و خارج کشور ارائه شده است.

جدول ۲. خلاصه‌ای از نتایج پژوهش‌های داخلی و خارجی

نویسنده و سال	نتایج پژوهش
پاپزن و حیدری (۱۴۰۰)	خوشه‌های کسب‌وکار کشاورزی می‌توانند مولفه‌های چندگانه‌ای را تحت‌تأثیر قرار دهند که طیف گسترده آن مقوله‌هایی همچون اقتصاد تولید، خودباوری، ارتقا دانش تخصصی، فراوری مطلوب، بازاریابی و حضور جدی در بازارهای داخلی و جهانی و نیز اعتمادبه‌نفس و ارتقای کیفیت زندگی دست‌اندرکاران گیاهان دارویی را شامل شود.
شریف‌زادگان و نورائی (۱۳۹۴)	برای شناسایی خوشه‌ها بر مبنای ویژگی‌های این تجمعات، بایستی به ویژگی‌های کالبدی توجه کرد که این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: تمرکز جغرافیایی صنایع، تقسیم کار فزاینده و وجود نیروی کار متخصص، وجود فناوری و نهادهای عینی تأمین‌کننده خدمات پشتیبان خوشه و وجود تأسیسات زیربنایی و ویژگی‌های فعالیت‌های اقتصادی، پیوندهای فناوری و پیوندهای نهادی که با ایجاد صرفه‌های مختلف اقتصادی و خلق ایده‌های نو منجر به ایجاد مزیت‌های رقابتی در روند جهانی‌شدن گردند.
کرد و خاشی (۱۳۹۳)	شش مؤلفه تمرکز جغرافیایی، عوامل محیطی، زیرساخت، استراتژی/ ساختار، ارتباطات بین بنگاهی و شرایط تقاضا از عوامل ایجاد خوشه صنعتی خرما را برانگیزاننده و دربرگیرنده، مؤلفه‌های تمرکز جغرافیایی و ارتباطات بین بنگاهی بیش‌ترین و کم‌ترین عوامل ایجاد خوشه صنعتی خرما را در این منطقه هستند.
ضرغام و امینی (۱۳۹۰)	با استفاده از تمرکز جغرافیایی، تمرکز بخشی، روابط همکاری و چالش‌ها و فرصت‌های مشترک کسب‌وکارهای گردشگری به امکان‌سنجی خوشه گردشگری در شهرستان بندر انزلی پرداخته‌اند.
سرحدی و رحمانی (۱۳۸۹)	مشخصات ایجاد خوشه در مجتمع دامداری لپن قم عبارت‌اند از: تمرکز جغرافیایی، تمرکز روی فعالیت‌های خاص، همکاری، ارتباطات و پیوندهای افقی و عمودی، تخصص‌یافتگی و عدم وجود سلسله‌مراتب. همچنین، گسترش شرکت‌های جدید مانند، احداث کسب‌وکارهای فراوری محصولات دامی و کنساتره، آموزش کلاس‌های سالانه برای آشنایی دامداران با فنون جدید و کاربرد آن، جذب نیروهای متخصص و گسترش نوآوری از عوامل مؤثر در پیشرفت این خوشه است.
Hoffmann et al. (2014)	روابط و همکاری درون خوشه‌ها به انتقال دانش بین مالکان کسب‌وکارهای خوشه منجر می‌شود.
Sharma & Anupam (2014)	توسعه خوشه می‌تواند به‌عنوان ابزاری مهم برای توسعه کشاورزی باشد، کشاورزان و کسب‌وکارهای کوچک و متوسط می‌توانند با عضویت در خوشه کشاورزی، از طریق همکاری با کسب‌وکارهای مرتبط با کشاورزی بهره‌وری خود را بالا برده و دسترسی به اطلاعات، هم‌افزایی و دسترسی به کالاهای عمومی و نوآوری سریع‌تر از طریق همکاری با مراکز تحقیقاتی برای خود به وجود آورند.
Parausic et al. (2013)	توسعه خوشه کشاورزی در صربستان، نیازمند ایجاد کسب‌وکارهای کشاورزی جدید، ایجاد یک محیط کسب‌وکار مطلوب برای شرکت‌های کوچک و متوسط، سیاست‌های کشاورزی محرک و قابل‌پیش‌بینی، همچنین، طرح‌های توسعه کارآفرینی باهدف فعالیت‌های مشترک، ایجاد نوآوری در فراوری و همکاری بین کسب‌وکارهای موجود است.
Nogales (2010)	عوامل مؤثر بر تشکیل و ایجاد خوشه گل در کنیا راه، در دسترس بودن منابع آب شیرین، روابط و همکاری بالای کسب‌وکارها با همدیگر، حمایت دولت، وجود مزارع در مقیاس بزرگ، آب‌وهوا و خاک مساعد، مهارت فنی بالا در منطقه، ارتباط با متخصصین خارج از کشور، نزدیک بودن به فرودگاه بین‌المللی نایروبی و موافقت‌نامه‌های تجارت بین‌المللی می‌داند.

باتوجه به مطالب بیان شده در ادبیات تحقیق، عوامل مختلفی در شناسایی خوشه‌ها دخیل هستند که مهم‌ترین آن‌ها شامل: تمرکز جغرافیایی کسب‌وکارها، آینده مشترک و همکاری و رقابت بین کسب‌وکارها است. براین اساس، مدل مفهومی پژوهش تحت عنوان امکان‌سنجی ایجاد خوشه کسب‌وکارهای فراوری زیتون به‌صورت نمودار ۱، ترسیم شده است.

نمودار ۱. چارچوب مفهومی پژوهش

روش‌شناسی پژوهش

به‌منظور امکان‌سنجی خوشه‌های کسب‌وکار از تمرکز جغرافیایی، بررسی همکاری و رقابت بین کسب‌وکارها و مزیت‌ها و چالش‌های مشترک کسب‌وکارها استفاده می‌شود (ضرغام و امینی، ۱۳۹۰). این مطالعه در قالب طرح آمیخته از نوع متوالی-تیبینی^۱ انجام شده است. در بخش مطالعه کمی، با استفاده از اسناد و آمارنامه‌های مختلف و بهره‌گیری از فرمول ضریب مکانی اقدام به تعیین تمرکز جغرافیایی زیتون در استان کرمانشاه شد. در بخش کیفی با استفاده از روش مطالعه چند موردی، اقدام به شناسایی کسب‌وکارهای موجود (واحدهای فراوری زیتون)، وضعیت همکاری و رقابت و بررسی چالش‌ها و فرصت‌های مشترک در بین کسب‌وکارها شد. جامعه مورد مطالعه در پژوهش حاضر، کارشناس‌های باغبانی و صنایع تکمیلی و تبدیلی سازمان جهاد کشاورزی استان کرمانشاه، کارشناس‌های شرکت شهرک‌های صنعتی، فعالان حوزه فراوری زیتون و باغداران زیتون در سطح استان بودند. نمونه‌های مورد مطالعه، با استفاده از تکنیک گلوله‌برفی^۲ که یکی از رویکردهای متداول نمونه‌گیری متوالی است (حاج باقری و همکاران، ۱۳۸۹) برای انجام پژوهش، انتخاب شدند. با استفاده از فرمول ضریب مکانی، اقدام به انتخاب شهرستانی شد که بیش‌ترین تمرکز جغرافیایی تولید زیتون را دارا است. در صورتی که ضریب مکانی در یک منطقه بالاتر از عدد یک باشد، از تمرکز نسبتاً بالای آن کسب‌وکار در آن منطقه حکایت دارد و می‌تواند به طور اولیه تأییدکننده یکی از ویژگی‌های خوشه یعنی تمرکز جغرافیایی واحدهای کسب‌وکار باشد. این نسبت از طریق رابطه زیر محاسبه می‌شود (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۰، ضرغام و امینی، ۱۳۹۰: ۱۰۸ و کلانتری، ۱۳۸۷: ۱۶۷).

$$LQ_i = \frac{M_i / M}{R_i / R}$$

1. Sequential-Explanatory Mixed Methods Design

2. Snow Ball

LQi: ضریب مکانی

Mi: میزان تولید محصول a در شهرستان

M: میزان تولید کل انواع میوه در شهرستان

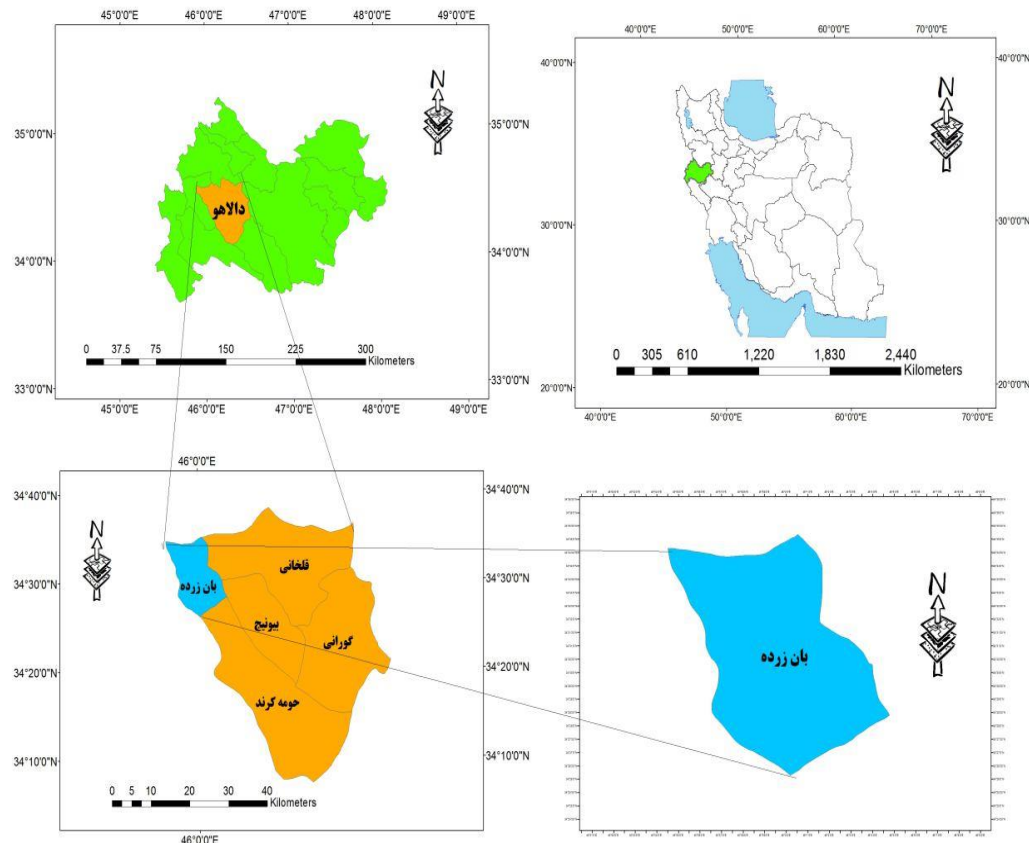
Ri: میزان تولید میوه a در استان

R: میزان تولید کل انواع میوه در استان

پس از به‌دست‌آمدن ضریب مکانی تولید زیتون در شهرستان‌های مختلف، شهرستان دالاهو که دارای بیش‌ترین میزان تولید زیتون است و تمرکز جغرافیایی بالاتری نسبت به سایر شهرستان‌ها داشت، انتخاب شد. با مراجعه به آن شهرستان و انجام مصاحبه با کارشناس‌های باغبانی شهرستان موردنظر، دهستان بان‌زرده به‌عنوان بیش‌ترین تولیدکننده زیتون در سطح شهرستان انتخاب شد. در ادامه با مراجعه به باغداران دهستان مذکور و افرادی که فراوری زیتون را انجام می‌دهند، اقدام به شناسایی کسب‌وکارها، وضعیت همکاری و رقابت میان آن‌ها و چالش‌ها و فرصت‌های مشترک کسب‌وکارها شد. انتخاب نمونه‌ها تا زمان رسیدن به اشباع داده که به‌عنوان استاندارد طلایی پایان نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی است (رنجبر و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۴۵) ادامه یافت. بدین ترتیب، پس از انجام ۲۷ مصاحبه هرکدام بین ۲۰ تا ۷۰ دقیقه طول کشید و در مجموع بیش از ۲۲ ساعت مصاحبه انجام شد، اشباع داده حاصل گردید. به‌منظور تجزیه‌وتحلیل داده‌ها، از تکنیک تحلیل محتوای استقرایی استفاده شد. روایی^۱ و پایایی^۲ داده‌ها در پژوهش‌های کیفی از طریق اعتبار^۳ و اطمینان‌پذیری^۴ انجام می‌شود (طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۲). در این پژوهش باتوجه‌به این‌که با استفاده از منابع مختلف (کارشناس‌های باغبانی و صنایع فراوری سازمان جهاد کشاورزی استان کرمانشاه، کارشناس‌های شرکت شهرک‌های صنعتی و فعالان حوزه فراوری محصولات باغی و باغداران زیتون) داده‌ها جمع‌آوری شد، لذا مثلث‌سازی منابع داده‌ها باعث اعتبار داده‌های پژوهش گردید. همچنین، کنترل اعضا و بازبینی محقق نیز که از دیگر روش‌های اعتبار داده‌ها است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۸)، در این پژوهش به کار گرفته شد. در این راستا، باتوجه‌به این‌که دقت علمی یافته‌ها با انواع روش‌های مثلث‌سازی به دست آمد و بین اهداف پژوهش رابطه وجود دارد؛ لذا روند مطالعه دارای ثبات است و اطمینان‌پذیری تحقیق مورد تأیید است. در ادامه موقعیت مکانی جامعه مورد مطالعه مشخص شده است.

شهرستان دالاهو با مساحت ۱۹۳۰ کیلومترمربع، در قسمت غربی استان کرمانشاه بین ۳۴ درجه و ۹ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۴۶ دقیقه عرض شمالی و ۴۵ درجه و ۵۳ دقیقه تا ۴۶ درجه و ۳۵ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ واقع شده است که از شمال به جوانرود و ثلاث باباجانی، از غرب به گیلان‌غرب، از شرق و جنوب شرقی به اسلام‌آباد غرب و از شمال شرق به کرمانشاه محدود می‌شود. جمعیت شهرستان دالاهو ۳۵/۸۹۹ نفر است و دارای ۵ دهستان به نام‌های بان‌زرده، بیونج، قلخانی، گورانی و حومه‌کوند است. دهستان بان‌زرده دارای ۸۷۸ خانوار و ۳۲۱۲ نفر جمعیت است (سرشماری نفوس و مسکن، ۱۳۹۵). همچنین، حدود ۴ هزار هکتار باغات آبی و ۷۰۰ هکتار باغات دیم در شهرستان دالاهو وجود دارد که از این مقدار باغات، سالانه حدود ۲۶ هزار تن محصولات باغی همچون زیتون، انجیر، سیب، گردو و ... تولید می‌شود که نقش به‌سزایی در توسعه روستایی و اقتصادی منطقه دارد (صی‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۷).

1. Validity
2. Reliability
3. Credibility
4. Dependability

شکل ۱. موقعیت مکانی جامعه مورد مطالعه در پژوهش

یافته‌ها

در این بخش باتوجه به مصاحبه‌های انجام شده، وضعیت تولید و تمرکز جغرافیایی زیتون، همکاری و رقابت بین کسب‌وکارها و مزیت‌ها و چالش‌های مشترک آن‌ها به صورت زیر تشریح شده است.

بررسی تمرکز جغرافیایی زیتون در استان کرمانشاه

نتایج مصاحبه‌های انجام شده با کارشناسان باغبانی و صنایع تبدیلی جهاد کشاورزی استان کرمانشاه، نشان داد که زیتون در شهرستان کرد غرب واقع در استان کرمانشاه قابلیت فراوری دارد. در جدول ۳، مقدار تولید زیتون در شهرستان‌های مختلف استان و تمرکز جغرافیایی آن ارائه شده است.

باتوجه به جدول ۳، مشخص است که بیش‌ترین میزان تولید زیتون در استان کرمانشاه، مربوط به شهرستان دالاهو با ۱۲۹۰ تن است. براین اساس، باتوجه به فرمول ضریب مکانی، اقدام به محاسبه تمرکز جغرافیایی محصول در شهرستان‌های مختلف استان کرمانشاه شد. بیش‌ترین مقدار ضریب مکانی در شهرستان دالاهو با ۵/۱ به دست آمد که نشان از مازاد تولید این محصول در این شهرستان است؛ بنابراین، تمرکز جغرافیایی زیتون در شهرستان دالاهو، بیش‌ترین مقدار را دارا است.

جدول ۳. وضعیت تولید و تمرکز جغرافیایی زیتون در شهرستان‌های استان کرمانشاه

نام شهرستان	تولید (تن)	درصد تولید شهرستان‌ها	تمرکز جغرافیایی
کرمانشاه	۷	۰/۳۶	۰/۰۸۹
اسلام‌آباد	۰	۰	۰
روانسر	۰	۰	۰
جوانرود	۰/۶	۰/۰۳	۰/۰۱۷
پاوه	۲۹/۷	۱/۵۲	۰/۷۳
ثلاث باباجانی	۵۲/۵	۲/۷	۰/۸۷
سرپل ذهاب	۳۷۰	۱۹/۱۵	۴
گیلان‌غرب	۱۶۵	۸/۵۴	۳/۲۷
قصرشیرین	۱۸	۰/۹۳	۰/۱۱
دالاهو	۱۲۹۰	۶۶/۷۷	۵/۱
صحنه	۰	۰	۰
سنقر	۰	۰	۰
هرسین	۰	۰	۰
کنگاور	۰	۰	۰
کل استان	۱۹۳۲	۱۰۰	۰/۰۸۹

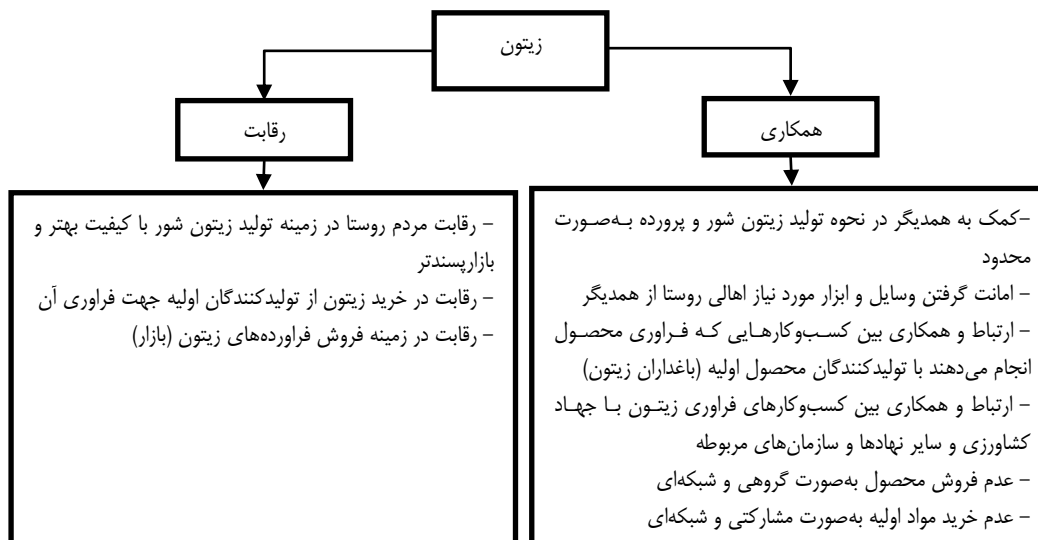
نتایج مصاحبه‌های به‌عمل‌آمده با کارشناسان باغبانی استان، باغداران و مالکان فراوری زیتون نشان داد که در شهرستان دالاهو، زیتون تولید و فراوری می‌شود و به بازار عرضه می‌گردد. بیش‌تر زیتون تولیدی در شهرستان به‌صورت سنتی فراوری می‌شود؛ بنابراین، باتوجه‌به مؤلفه تمرکز جغرافیایی امکان‌شناسایی خوشه زیتون در شهرستان دالاهو (دهستان بان‌زرده) وجود دارد. در ادامه، به بررسی مؤلفه‌های دیگر شناسایی خوشه، یعنی بررسی وضعیت همکاری و رقابت بین کسب‌وکارهای فراوری زیتون پرداخته شده است.

بررسی وضعیت همکاری و رقابت بین کسب‌وکارهای فراوری زیتون

نتایج مصاحبه‌های به‌عمل‌آمده در زمینه وضعیت همکاری و رقابت بین کسب‌وکارهای زیتون در ادامه بیان شده است. باتوجه به مصاحبه‌های انجام شده، افرادی که تولید زیتون شور را یاد گرفته‌اند به سایر مردم روستا نیز آموزش می‌دهند؛ لذا در این زمینه‌ها، مردم با همدیگر مشارکت دارند. همچنین، نتایج مصاحبه‌ها نشان داد که بین کسب‌وکارهای فراوری زیتون در زمینه تولید باکیفیت بهتر و افزایش فروش محصولات، رقابت وجود دارد. همان‌طور که مشخص است، بین کسب‌وکارهای فراوری زیتون همکاری و رقابت وجود دارد، اما بایستی این همکاری‌ها به‌صورت شبکه‌ای کردن آن‌ها گسترش یابد و اعتماد بین کسب‌وکارها با همدیگر افزایش پیدا کند. با این کار، کسب‌وکارها در زمینه خرید مواد اولیه و فروش محصولات خود با همدیگر مشارکت و همکاری بیش‌تری خواهند داشت. در ادامه، به بررسی عامل دیگر شناسایی خوشه یعنی، بررسی مزیت و چالش‌های مشترک بین کسب‌وکارها پرداخته شده است.

مزیت‌ها و چالش‌های مشترک کسب‌وکارهای فراوری محصول زیتون

باتوجه به مصاحبه‌های به‌عمل‌آمده با باغدارها و کارشناسان مربوطه، مزیت‌ها و چالش‌های زیر برای محصول زیتون در ارتباط با کسب‌وکارهای موردنظر ارائه شده است.

نمودار ۲. وضعیت همکاری و رقابت بین کسب‌وکارهای زیتون

جدول ۴. مزیت‌ها و چالش‌های مشترک کسب‌وکارهای زیتون

محصول تولیدی	مزیت‌ها	چالش‌ها
زیتون	دسترسی به مواد اولیه، وجود نیروی کار متخصص یا ماهر، دسترسی به بازار مصرف، وجود زیرساخت‌های مناسب، تمرکز جغرافیایی کسب‌وکارها، کیفیت بالای زیتون منطقه، تمایل مردم جهت فراوری محصول به جای خام‌فروشی، ارائه کلاس‌های آموزشی از سوی سازمان جهاد کشاورزی در زمینه فراوری زیتون برای بهره‌برداران منطقه، سطح زیر کشت مناسب زیتون در منطقه، دسترسی به بازار عراق و ترکیه، گردشگرپذیر بودن منطقه، ارتباط خوب با سازمان جهاد کشاورزی شهرستان دالاهو و شهر ریجاب.	مشکل در بازاریابی محصولات فراوری شده زیتون، کمبود وسایل موردنیاز جهت فراوری زیتون در منطقه، کمبود اطلاعات و دانش برخی از بهره‌برداران در زمینه فراوری زیتون، عدم وجود دستگاه روغن‌کشی در منطقه، وجود دلال‌های شمال کشور (رودبار)، کمبود آب و خشکسالی‌های اخیر، سخت بودن قوانین و مقررات جهت ایجاد کارگاه‌های فراوری زیتون، عدم حمایت واقعی دولت در زمینه فراوری محصول در قالب (مشاغل خانگی).

همان‌طور که مشاهده می‌شود، کسب‌وکارهای فراوری زیتون در شهرستان دالاهو دارای مزیت‌ها و چالش‌های مشترکی است، لذا فراوری زیتون در شهرستان دالاهو (دهستان بان‌زرده)، پتانسیل شناسایی و توسعه دارد و همه مؤلفه‌های شناسایی خوشه را دارا است، اما برخی از این مؤلفه‌ها نظیر همکاری بین کسب‌وکارها و اعتماد میان این کسب‌وکارها باید تقویت شود.

بحث و نتیجه‌گیری

بخش باغبانی به دلیل تولید محصولات باارزش غذایی بالا و ارزآوری، از بخش‌های مهم کشاورزی کشور به شمار می‌آید. تنوع اقلیمی و غنی بودن خاک و آب در استان کرمانشاه، قابلیت‌های بالای گسترش فعالیت‌های کشاورزی و صنایع وابسته به آن را نشان می‌دهد. قابلیت زمین برای کشت محصولات باغی، در کنار اقتصادی بودن تولیدات باغی، استان کرمانشاه را به یکی از مناطق مستعد تولید محصولات باغی به‌ویژه انواع میوه درختی، تبدیل کرده است.

نتایج پژوهش گویای این بود که زیتون در استان کرمانشاه فراوری می‌شود. باتوجه‌به این که به‌منظور شناسایی خوشه بایستی تمرکز جغرافیایی، همکاری و رقابت بین کسب‌وکارها و فرصت و چالش‌های مشترک بین کسب‌وکارها وجود داشته باشد؛ لذا در این پژوهش با استفاده از تکنیک‌های مختلف از جمله استفاده از فرمول ضریب مکانی، مصاحبه با کارشناسان، باغداران و مالکان فراوری زیتون اقدام به بررسی این مؤلفه‌ها شد. نتایج فرمول ضریب مکانی نشان داد که تمرکز جغرافیایی زیتون در شهرستان دالاهو (دهستان بان‌زرده) بیش‌تر از سایر شهرستان‌های استان کرمانشاه است. بیش‌تر محصول تولیدی باغدارها به زیتون شور تبدیل می‌شود؛ لذا همین امر یکی از مؤلفه‌های مهم شناسایی خوشه فراوری زیتون را تأیید می‌کند. نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش با نتایج پژوهش ضرغام و امینی (۱۳۹۰) هم‌سویی دارد. افزون بر این، نتایج پژوهش، گویای این بود که کسب‌وکارهای فراوری زیتون در شهرستان دالاهو جهت تولید زیتون شور با همدیگر همکاری دارند (ارتباط افقی). به‌منظور تولید باکیفیت‌تر و فروش بیش‌تر محصول، با هم رقابت دارند. در این راستا، بین کسب‌وکارهایی که فراوری محصولات را انجام می‌دهند، با باغدارانی که تولیدکنندگان محصولات اولیه هستند، ارتباط و همکاری وجود دارد (ارتباط عمودی). این نتیجه نیز با نتایج پژوهش شریف‌زادگان و نورائی (۱۳۹۴) و غیره هم‌خوانی دارد. در نهایت، نتایج نشان داد که بین کسب‌وکارهای فراوری زیتون، فرصت‌ها و چالش‌های مشترکی وجود دارد. این نتایج با نتایج پژوهش ضرغام و امینی (۱۳۹۰) هم‌سویی دارد؛ بنابراین، باتوجه‌به مؤلفه‌های شناسایی خوشه، کسب‌وکارهای فراوری زیتون قابلیت فرایند توسعه خوشه‌ای را دارند. باتوجه‌به نتایج به‌دست‌آمده پیشنهادهای زیر ارائه می‌گردد.

- باتوجه به این که زیتون در شهرستان دالاهو فراوری می‌شود و دارای تمرکز جغرافیایی، وجود همکاری و رقابت بین کسب‌وکارها و فرصت‌ها و چالش‌های مشترک است؛ بنابراین، امکان ایجاد این خوشه در شهرستان دالاهو وجود دارد. پیشنهاد می‌شود که فرایند توسعه خوشه فراوری زیتون در این شهرستان با حمایت سازمان جهاد کشاورزی و یا شرکت شهرک‌های صنعتی استان کرمانشاه انجام شود.
- پیشنهاد می‌شود که با اجرای فعالیت‌ها به‌صورت گروهی و همکاری بین کسب‌وکارها، اعتماد میان کسب‌وکارها را بالا برد که بتوان شبکه خرید نهاده‌های لازم فراوری زیتون و شبکه فروش انواع محصولات فراوری شده زیتون را ایجاد کرد.
- به‌منظور کاهش چالش‌های مشترک کسب‌وکارها، پیشنهاد می‌شود که اتصال به بازار نهایی فرآورده‌های زیتون از طریق بازارهای داخلی و کشورهای همسایه، به‌خصوص کشور عراق برقرار گردد.
- پیشنهاد می‌شود که به‌منظور تکمیل کردن زنجیره ارزش زیتون و فراوری آن در منطقه، از طریق حمایت دولت و تسهیل قوانین سخت و دست‌وپاگیر به‌خصوص در صدور مجوزها، در زمینه راه‌اندازی فراوری زیتون مقدمات آن را فراهم کرد که کسب‌وکارهای بیش‌تری در قالب مشاغل خانگی انواع فرآورده‌های زیتون در منطقه انجام دهند.
- پیشنهاد می‌شود به‌منظور اجرای توسعه خوشه کسب‌وکارهای فراوری زیتون از طریق روش‌های مشارکتی، اقدام به شناسایی مشکلات و حلقه‌های مفقوده زنجیره ارزش کسب‌وکار زیتون، تعیین استراتژی و برنامه اجرایی توسعه آن نمود.
- پیشنهاد می‌شود که در آینده با حمایت سازمان جهاد کشاورزی به‌عنوان کارگزار توسعه کسب‌وکارهای کشاورزی و روستایی، مقدمات شناسایی و توسعه خوشه انواع کسب‌وکارهای کشاورزی فراهم شود تا با تکمیل کردن زنجیره ارزش آن‌ها بتوان ضمن ایجاد اشتغال جدید، درآمد کشاورزان را افزایش و هزینه‌های آن‌ها را کاهش داد.

سپاسگزاری

این پژوهش با حمایت مالی شرکت شهرک‌های صنعتی استان کرمانشاه طراحی و انجام شده است. بدین‌وسیله، نویسندگان از حمایت مالی و معنوی مسئولین و کارشناسان شرکت شهرک‌های صنعتی استان کرمانشاه تشکر و قدردانی می‌کنند.

منابع

- احمدی، کریم، عبازاده، حمیدرضا، حاتمی، فرشاد، محمدنیا افروزی، شهریار، طاقانی، رضاعباس، یاری، شهین. و کلانتری، ملیحه سادات. (۱۴۰۰). *آمارنامه کشاورزی (محصولات باغبانی)*. وزارت جهاد کشاورزی. معاونت برنامه‌ریزی و اقتصادی.
- امینی، صمد حاجی محمد، تولایی، سیمین. و فرجام، رسول. (۱۳۹۰). شناسایی و تحلیل خوشه گردشگری در شهر شیراز با استفاده از مدل بسط‌یافته پورتر. *برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱ (۳)، ۱-۱۶.
- آمارنامه کشاورزی. (۱۴۰۰). جلد سوم: گزارش محصولات باغبانی و گلخانه‌ای. معاونت آمار مرکز فناوری اطلاعات و ارتباطات.
- بانویی، علی‌اصغر. و ویسی، عفت. (۱۳۹۳). بررسی جایگاه بخش صنایع وابسته به کشاورزی در اقتصاد استان کرمانشاه با استفاده از رویکرد داده ستانده. *اقتصاد کشاورزی و توسعه*، ۲۲ (۸۵)، ۱-۳۶.
- پاپ‌زن، عبدالحمید. و دل‌انگیزان، سهراب. (۱۳۸۷). خوشه تعاونی گلخانه: رویکردی نو در راستای اشتغال فارغ‌التحصیلان دانشکده‌های کشاورزی. *اولین همایش ملی تعاون و کشاورزی*.
- پاپ‌زن، عبدالحمید. و حیدری، حسین. (۱۴۰۰). ایجاد و توسعه خوشه‌های گیاهان دارویی، سازواره‌ای مطلوب برای فراوری و اشتغال‌زایی. *کنگره بین‌المللی گیاهان دارویی، مکانیزاسیون و فراوری*. ۲ تا ۴ اسفندماه ۱۴۰۰. کرج: ایران.
- حاج باقری، ادیب، پرویزی، سرور. و صلصالی، مهوش. (۱۳۸۹). *روش‌های تحقیق کیفی*. مرکز نشر علوم پزشکی: (بشری)، چاپ دوم.
- حیدری، حسین، پاپ‌زن، عبدالحمید. و دربان آستانه، علیرضا. (۱۳۹۸). *طراحی مدل ایجاد و توسعه خوشه فراوری محصولات باغی با تأکید بر صنایع فراوری در استان کرمانشاه*. رساله دکتری رشته توسعه کشاورزی، دانشگاه رازی.
- داداش‌پور، هاشم، پورطاهری، مهدی. و معرفی، ابوالفضل. (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل رابطه خوشه‌ای شدن صنعتی و ارتقای ظرفیت‌های یادگیری (مورد مطالعه: خوشه‌های صنعتی مبلمان و چاپ و نشر در شهر قم). *مدیریت صنعتی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج*، ۲۵، ۹۳-۱۰۴.
- دربان آستانه، علیرضا. (۱۳۸۳). *مفاهیم و مبانی ساماندهی صنایع در نواحی روستایی*. انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، تهران، چاپ اول.
- رادفر، رامین. (۱۳۹۲). *مفاهیم پایه‌ای در ارتباط با خوشه‌های کشاورزی (سؤالات متداول در مورد خوشه)*. انتشارات وزارت جهاد کشاورزی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.
- رنجبر، هادی، حق‌دوست، علی‌اکبر، صلصالی، مهوش، خوشدل، علیرضا، سلیمانی، محمدعلی. و بهرامی، نسیم. (۱۳۹۱). نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی: راهنمایی برای شروع. *مجله دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران*، ۱۰ (۳)، ۲۳۸-۲۵۰.
- روانستان، کاظم. (۱۳۹۱). چالش‌های مدیریتی توسعه خوشه‌های کسب‌وکار. *کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب‌وکارهای دانش‌بنیان*، ۱۹-۱.
- سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران. (۱۴۰۰). آدرس سایت <http://isipo.ir/>
- سرحدی، فریده. و رحمانی، محمد. (۱۳۸۹). *بررسی چگونگی تشکیل خوشه‌های صنایع تبدیلی غذایی کوچک و متوسط (مطالعه موردی مجتمع دامداری لبن قم)*. طرح پژوهشی مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، ۱-۸۵. قابل دریافت در سایت <http://www.agri-peri.ir>
- سرشماری نفوس و مسکن. (۱۳۹۵). *درگاه ملی آمار ایران*. آدرس سایت <https://www.amar.org.ir/>
- سفیدبری، لیلا، نجاحی، اکبر. و قاسم‌پور، ابوالحسن. (۱۳۹۱). توسعه خوشه‌های کسب‌وکار در مناطق روستایی. *اولین کنفرانس دانشجویی کارآفرینی کشور*. تهران: دانشگاه تهران.
- سلیمانی، غلامرضا، عزیزمحمدلو، حمید. و وحدت، سیاوش. (۱۳۹۴). *خوشه‌های کسب‌وکار شناسایی شده در ایران: نقشه کشوری خوشه‌های کسب‌وکار*. قم: انتشارات آیین محمود، چاپ اول.

- شریف‌زادگان، محمدحسین. و نورائی، همایون. (۱۳۹۴). ویژگی خوشه‌های صنعتی و اثرات آن در توسعه منطقه‌ای. *نشریه نشاء علم*، ۵۰ (۲)، ۴۸-۵۳.
- شریف‌زاده، ابوالقاسم، محبوبی، محمدرضا. و عربیون، ابوالقاسم. (۱۳۸۸). تبیین مؤلفه‌های توسعه کسب‌وکارهای کشاورزی در استان گلستان. *توسعه کارآفرینی*، ۱ (۴)، ۸۵-۱۱۲.
- شورای راهبردی کانون هم‌آهنگی دانش و صنعت زیتون. (۱۳۹۱). *نقشه راه کانون هم‌آهنگی دانش و صنعت زیتون*. ویرایش اول، ۱-۱۹۱.
- صی محمدی، سمیره، علی‌بیگی، امیرحسین. و قربانی پیرعلیدهی، فاطمه. (۱۳۹۷). سنجش عوامل مؤثر بر تمایل روستائیان باغدار شهرستان دالاهو به کنترل بیولوژیک. *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، ۷ (۱)، ۵۷-۷۴.
- ضرغام، حمید. و امینی، صمد حاجی محمد. (۱۳۹۰). امکان‌سنجی خوشه گردشگری در شهرستان بندر انزلی. *مطالعات گردشگری*، ۱۴، ۹۴-۱۲۳.
- طباطبایی، امیر، حسنی، پرخیده، مرتضوی، حامد. و طباطبایی چهر، محبوبه. (۱۳۹۲). راهبردهایی برای ارتقای دقت علمی در تحقیقات کیفی، *مجله دانشگاه علوم پزشکی خراسان شمالی*، ۵ (۳)، ۶۶۳-۶۷۰.
- کرد، باقر. و خاشی، الیاس. (۱۳۹۳). شناسایی و اولویت‌بندی عوامل ایجاد خوشه صنعتی با استفاده از روش فرایند تحلیل شبکه‌ای (مورد مطالعه: خوشه صنعتی خرماي سراوان). *توسعه کارآفرینی*، ۷ (۲)، ۲۴۷-۲۶۵.
- کلانتری، خلیل. (۱۳۸۷). *برنامه‌ریزی و توسعه منطقه‌ای (تئوری‌ها و تکنیک‌ها)*. انتشارات خوشبین و انبار دانش، چاپ اول.
- کوپاهی، مجید. و دربان آستانه، علیرضا. (۱۳۸۱). اندازه‌گیری و تحلیل بهره‌وری صنایع کوچک روستایی (مطالعه موردی: استان خراسان). *مجله علوم کشاورزی ایران*، ۳۳ (۴)، ۶۶۱-۶۶۹.
- مرادی، خدیجه، آگهی، حسین، زرافشانی، کیومرث. و پاپزن، عبدالحمید. (۱۳۹۴). تحلیل کیفی چالش‌های فراوری صنایع تبدیلی انواع میوه در استان کرمانشاه (کاربرد نرم‌افزار NVivo). *پژوهش‌های روستایی*، ۶ (۳)، ۴۸۳-۵۱۴.
- منصوری، عیسی. و عزیزمحمدلو، حمید. (۱۳۸۸). *پروژه‌های توسعه خوشه‌ای (برنامه‌ها و دستاوردها)*. ناشر: روابط عمومی و بین‌الملل سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران، ۱-۱۳۳.
- وصال، زینب، خواجه شاهکوهی. و نجفی کانی، علی‌اکبر. (۱۳۹۶). نقش صنایع کوچک در توسعه اقتصادی - اجتماعی نواحی روستایی مورد: بخش مرکزی شهرستان فریمان. *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، ۶ (۱۹)، ۶۱-۷۶.
- Hoffmann, V., Lopes, G., & Medeiros, J. (2014). Knowledge transfer among the small businesses of a Brazilian cluster. *Journal of Business Research*, 67(5), 856-864.
- Jin, X., Weber, K., & Bauer, T. (2012). Impact of clusters on exhibition destination attractiveness: Evidence from Mainland China. *Tourism Management*, 33, 1429-1439.
- Musso, F., & Francioni, B. (2015). Agri-Food Clusters, Wine Tourism and Foreign Markets. The Role of Local Networks for SME's Internationalization. *22nd International Economic Conference - IECS 2015 Economic Prospects in the Context of Growing Global and Regional Interdependencies*, Procedia Economics and Finance 27 (2015), 334 - 343.
- Nogales E. G. (2010). Agro based clusters in developing countries: staying competitive in globalized economy Agricultural management. *marketing and finance*, occasional paper 25, FAO, Rome 2010.
- Noori S. H., & S. N Tababtabaei. (2007). Applying Delphi Technique to order Food Processing Industry in Felavarjan, Isfahan. *Journal of Geographical Research*, 39 (61), 161-177.
- Parausic, V., Cvijanovic, J., & Mihailovic, B. (2013). Market analysis of clusters in Serbian agribusiness. *Economics of Agriculture* (60) 4, 713-728. UDC: 339.56:631(497.11).
- Sharma, S., & Anupam, P. (2014). Agro-based cluster: A Tool for competitiveness of Indian agriculture in the ERA of globalization, *Global Journal of Finance and Management*. ISSN 0975-6477 Volume 6, Number 8 (2014), 713-718. Research India Publications <http://www.ripublication.com>.
- Wilkinson, J., & Rocha, R. (2008). Agro-industry Trends, Patterns & Development Impacts. *Global Agro-industries Forum*, New Delhi, 1-13.